

ALOHIDA TA'LIMGA EHTIYOJI BO'LGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI

Abdullayev Bobur Asqarjonovich

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(Phd)

Murodova Dilsora Dilshodovna

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

magistratura 2-bosqich magistri

murodova0307@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14619804>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 3-yanvar 2025 yil

Ma'qullandi: 5-yanvar 2025 yil

Nashr qilindi: 8-yanvar 2025 yil

*bolalar, psixologik
xususiyatlar, maxsus psixologiya, aqli
zaif bolalar, bilish jarayonlari,
psixologik holatlar.*

ABSTRACT

*Mazkur maqola inson psixik
rivojlanishining umumiy va xususiy qonuniyatlari,
xususan, rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarning
o'ziga xos xususiyatlari, ruhiy rivojlanish
dinamikasi va bu jarayonga ta'lim-tarbiyaning
ta'siri haqida ilmiy tahlilga asoslangan. Mualliflar
nuqsonli bolalarning ruhiy rivojlanishida turli
omillarning, jumladan, tashqi muhit va biologik
sharoitlarning o'рни hamda ularning ta'lim
jarayonidagi ahamiyatini ochib beradi. Maqolada
amerikalik psixolog E. Tomdayk, rus olimlari L. S.
Vigotskiy va J. I. Shif, shuningdek, xorijiy
tadqiqotchilarning nuqsonli bolalar taraqqiyoti
to'g'risidagi qarashlari yoritilgan.*

Inson - biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari ikkinchi tomondan esa faoliyatining ongli subyekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E. Tomdayk o'quvchilarning tarbiyaviy kuchlari" va "tug'ma mayllar"i psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhiming, ta'lim-tarbiyaning ta'siri - ikkinchi darajalidir deb aytadi. Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatga va tarbiyaga bog'liqdir.

Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda psixik rivojlanishning notekisligi kiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi.

Normal rivojlanayotgan bolalar va nuqsonli bolalar o'rtasidagifarqlarga katta ahamiyat berilgan. Ammo, ular o'rtasidagi o'xshashlik va umumiyliklar esa e'tibordan chetda qolgan. Bunday munosabat, ya'ni faqat farqli tomonlarinigina e'tiborga olish bevosita turli xil nuqsonli bolalarning ta'lim-tarbiya jarayoniga hamda jamiyatning munosabatida ham o'z aksini topdi. Bunday bolalarning potensial imkoniyatlarini rad etish natijasida ta'lim jarayonining faqatgina bolaning aktual rivojlanish zonasigamma qaratilishiga olib keldi.

Buning oqibatida esa ko'plab bolalarga ta'limga layoqatsiz, rivojlanishga qodir emas deb qaraldi. Qator ilmiy-tajriba kuzatishlarining ko'rsatishicha, aqli zaif va normal bolalar taraqqiyoti yagona, umumiy rivojlanish qonuniyatlari asosida amalga oshar ekan. Normal

rivojlanishning barcha bosqichlarida dinamik tarzda amalga oshsa, aqli zaif bolalar rivojida birmuncha chetga chiqish ko'zga tashlanar ekan. Aqli zaif bolalar rivojlanishi bosh miya nuqsoni asosida kechar ekan. Demak, aqli zaif bolalar markaziy asab tizimining turli tomonlari, ruhiy jarayonlar adinamik tarzda rivojlanadi. Ma'lumki, alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalar tafakkurining rivojlanmasligi asosida bosh miya po'stloq ostki qismlar faoliyatining buzilishi yotadi. Pedagoglar fikricha, aqli zaif bola taraqqiyoti davomida nazariy bilimlarni egallab boradi.

Ammo, bolaning aqliy koeffitsiyenti (IQ) o'zgarmaydi degan fikmi yoqlab chiqqanlar. Ruhiyatning rivoji og'ir darajadagi aqli zaiflarda ham davom etadi. Hatto, aqliy nuqson og'irlashib boruvchi holatda ham ruhiy rivojlanish davom etadi. Bola ruhiyati har qanday og'ir nuqsonda ham rivojlanib borish xususiyatiga ega ekan. J.I.Shifning e'tirof etishicha, "Aqli zaif bola ruhiyati, normal bola ruhiyati kabi rivojlanish davrlarini boshidan kechiradi". Ruhiyatning rivojlanish qonuniyatlariga ta'lim-tarbiya ham ma'lum darajada ta'sir etadi. Bunday bolalar normal tengdoshlaridan ajralib, chetda qoladilar. Aqli zaif bola ruhiyatining rivoji ichki va tashqi noxush sharoitlar asosida qiyin amalga oshadi.

Asosiy noxush omillarga boladagi qiziqishlarning zaifligini, qiyin o'quvchanligini, yomon idrok etishlarini ko'rsatish mumkin. Bunday bolalardagi bunday xislatlar ichki biologik belgilardir. Shular asosida aqli zaif bola, bolalar jamoasidan chetda qoladi. L.S.Vigotskiy o'zining 1936-yilda chiqqan "Taraqqiyot diagnostikasi va qiyin bolalikning pedagogik klinikasi" asarida quyidagi fikrlarni bildiradi. "Simpton birlamchi nuqsondan qancha uzoq tursa, shuncha oson tarbiyaga, davolashga beriladi". Bu qo'llanmada nuqsonlilikni erta diagnostika qilishning ahamiyati ekanligini alohida ko'rsatib o'tadi. Mualliflarning ta'kidlashlaricha, ta'limning dastlabki yilidagi har taraflama pedagogik ta'sirga qaramay, aqli zaif bolalar rivoji sekin amalga oshar ekan. Aqli zaif bola taraqqiyotida 3-4 sinflar asosiy rol o'ynar ekan. Bu yoshlar da sezilarli siljishlar yuz berar ekan. o'smirlar davrida, egallangan bilimlar mustahkamlanib borar ekan. Ammo bilim egallash bilan, uni amalda qo'llay olish orasida katta farq yuzaga kelar ekan. Aqli zaif bolalarning ruhiy taraqqiyotida yuqori sinflar yetakchi rol o'ynar ekan. Albatta, olimlarning xulosalari asosiy aqli zaif bolalar yuqoridagi yosh davrlariga mos kelmasligi mumkin. Chet el olimlari orasida ilg'or fikrli olimlar ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Bularga misol qilib, E.Xayssermanni, RZazoni, D.Uortisni ko'rsatishimiz mumkin. Bu mutaxassislarning e'tirof etishlaricha, aqli zaif bolalarda ham potensial rivojlanish imkoniyatlar mavjud ekan.

Aqli zaif bolalar ruhiyatining rivojlanish dinamikasi buzib ko'rsatuvchi oqimlar ham mavjud. Bularga misol qilib "chegara", "taraqqiyotning to'xtashi", "taraqqiyot chegarasi", "degreneratsiya nazariyasi", "axloqiy nuqsonlilik" kabi qator noilmiy qarashlarni ko'rsatish mumkin. Ammo ilg'or chet el olimlarining va rus olimlari tomonidan qo'lga kiritilgan ilmiy tajribalarining natijalari yuqoridagi qarashlarning asossizligini allaqachonlar isbot qildi. Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks ettirishida namoyon bo'ladi. Insonning borliqni (voqelikni) aks ettirishi-faol jarayondir. Ma'lumki, inson zotining rivojlanishini obyektiv borliqqa (voqelikka) va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi.

Bolaning katta yoshdagi kishilar bilan tashkil qiladigan amaliy faoliyati, masalan, o'yini, kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi hamda qizishining barqarorlashuvi, iqtidorining takomillashishi va boshqalar uning psixik rivojlanishini ifodalaydi. Psixik rivojlanishning umumiy va xususiy qonuniyatlari norma va patologiyada. Rivojlanishda turli xil nuqsonlar bo'lgan bolalarni maxsus o'qitish tajribasi shu turdagi o'qitish muassasalari tashkil etilgandan so'ng birinchi navbatda bilish jarayonlarini psixologik o'rganishni jadallashtirdi. Bu jarayon bolalarni materialni o'zlashtirishdagi imkoniyatlarini tushunish, o'qitish uslublarini tanlash va ularni izohlash uchun zarur edi.

Bularni o'rganish jarayonida shu narsa ayon bo'ldiki aqliy rivojlanishi normada bo'lgan bolalardagi ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini ruhiy va jismoniy rivojlanishida nuqson bo'lgan bolalar uchun ham taalluqlidir. Birinchi marta bu qonuniyat vrach va psixolog T.Y.Troshin

tomonidan “Antropologik tarbiya asoslari”, “Nuqsonli bolalarning qiyosiy psixologiyasi” kitobida 1915-yilda Petrograd, keyinchalik esa L.S.Vigotskiy tomonidan ta’kidlangan. Bu qonuniyatga birinchi navbatda ruhiy rivojlanishning bosqichma-bosqich amalga oshishi, ruhiy funksional rivojlanishida sendativ davrlarning borligi, oliy ruhiy funksional rivojlanishida nutqning roli, o’qitish, o’rgatishning ruhiy rivojlanishdagi asosiy roli taalluqlidir. Bu esa boshqa normal va ruhiy buzilishdagi rivojlanishning umumiy qonuniyatlari L.V.Zankov, T.A. Vlasova, L.M.Solovyov, T.V.Rozanova, J.L.Shif va boshqalarning tekshiruvlarida ham 1930-yildan 1970-yilgacha ko’rsatib o’tilgan. Bu psixologlar va ularning hamkasblarining ko’rsatishicha ong, xotira, tasavvur, aqlning rivojlanish qonuniyatlari normal rivojlanayotgan bolalar uchun ham eshitishda nuqsoni bo’lgan yoki aqli zaif bolalar uchun ham umumiydir. Umumiy xulosaga kelishda psixologiya sohasining yirik mutaxassislari L.S.Vigotskiydan boshlab har xil davrlarda shug’ullangan olimlarning bolalar ruhiy rivojlanishini o’rganishi asosiy o’rin tutgan. Bu ayrim qarashlarni solishtirishga, maxsus psixologiyadagi bir-biriga zid bo’lgan qarashlarni yengib o’tishga imkoniyat yaratdi. Rivojlanishdagi nuqsonlarni ayrim turlarini o’z ichiga olgan solishtirma tekshiruvlar 1960-yildan boshlab o’tkazila boshlangan (normada qanday, patologiyada qanday). Masalan, AQSHda S.Krik va uning hamkasblari turli toifadagi bolalarni psixologik qobiliyatini o’rganishgan. Furt kar bolalarda hamda turli toifadagi bolalarda nutqni rivojlanishini o’rgangan. Buyuk Britaniyada N.O.Konnor solishtirma tekshiruvlar o’tkazib aqli zaif va kar bolalarda predmetni anglashga so’zning roli va ta’sirini solishtirgan. Bu barcha tekshiruvlar va izlanishlar natijasida normal rivojlanayotgan bolalar uchun ham umumiy bo’lgan qonuniyatlar borligi hamda faqat rivojlanishda nuqsoni bo’lgan bolalar uchun alohida qonuniyatlar borligi aniqlangan. Nuqsonli bolalarni qiyosiy tekshiruv umumiy psixologiya uchun ham ahamiyatga ega. Nuqsonli bolalarni ruhiy rivojlanishida ikkilamchi defektlarni kelib chiqishi 1930-yillarda L.S. Vigotskiy tomonidan anomal rivojlanishning umumiy qonuniyatlari sifatida ta’kidlab o’tilgan. U ko’rsatib o’tganidek rivojlanishda nuqsoni bor bolalarda ham sotsial muhitda, ham tashqi dunyo bilan bo’lgan muloqotdagi buzilish bitta umum qonuniyatda yuzaga chiqadi. Rivojlanishdagi buzilish muammolarini ko’rib chiqib J.L.Shif bu qonuniyatni quyidagicha izohlaydi: “Anomal rivojlanishning barcha holatlari uchun umumiy bo’lgani shuki, nuqson natijasida yuzaga chiqqan oqibatlar anomal bolani shaxs sifatida rivojlanishini buzilishga olib keladi” bu bolalarni hammasida nutq orqali muloqot buzilishi, garchi har xil ko’rinishda namoyon bo’lishidan qat’i nazar o’rganilayotgan hodisalar guruhida ta’sir qiluvchi qonuniyatlar o’rnatilishi va o’ziga xosligini ko’rsatish har bir fan doirasidagi muhim vazifalardan biridir. Barcha turdagi rivojlanishning buzilishlarida qabul qilinishi kerak bo’lgan ma’lumotning hajmi (ma’lum vaqt birligida) normadan kamroq bo’ladi. Nuqsonli bolalarda normal bolalar qabul qiladigan hajmdagi ma’lumotlarni qabul qilish uchun ko’proq vaqt sarflanadi. Bundan tashqari sezgirlik chegarasining oshishi (masalan eshitish sustligida) shovqin darajasini ko’tarilishiga olib keladi. Bu esa qabul qilinayotgan ma’lumotlarni aniqligiga ta’sir etadi. Ma’lumotlarni qayta ishlash sekinlashadi. Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, kichik sinflardagi aqli zaif bolalar juda e’tiborsiz. Bu ularni o’qitish, o’rgatish ishlarida xalaqit beradi. Ular kerakli darajada bajarayotgan ishga e’tibor qaratmaydi, chalg’imasdan ishlay olmaydilar. Bunda ularni qiziqishlarining rivojlanmaganligi ham ahamiyatga egadir, shunday ekan ularni qiziqishlaridan kelib chiqqan holda ularga alohida yondoshish samarali uslub hisoblanadi. Qiziqishlar bola xulqini uyg’otadi va sotsial faollikni oshiruvchi kriteriyalardan biridir. Ularni atrofda predmetlarga bo’lgan qiziqishi sust. Qo’zg’aluvchan bolalar hamma narsaga talpinadi, mumkin yoki yo’qligini o’ylab o’tirmay ko’zi nimaga tushsa ushlab oladi. Lekin ularni qiziqish boshqarmaydi, balki ularga xos bo’lgan impulsivlik boshqaradi. Ular shu zahoti ushlagan narsalarini tashlab yuboradi. Chunki u ular uchun qiziq emas. Qo’zg’aluvchan bo’lmagan oligofrenlar esa atrofda hech narsani sezmaganday ko’rinadi. Ularni e’tiborini hech narsa bilan tortib bo’lmaydi. Ular kattalarga juda kam savol beradi.

Biron bir predmet haqida mustaqil o'rganishga harakat qilmaydi, biron bir predmetga qaratilgan harakati og'ziga tiqib ko'rishdan, shu predmet bilan stolni urib ko'rishdan iborat bo'ladi. Ba'zan ular ayamadan yangi o'yinchoqlarni buzadi, sindiradi. Ular uchun bu odatiy hol hisoblanadi. Ular qiziqishlarini to'liq anglamaydi, yaxshi shakllanmagan bo'ladi. Mana shu o'zrinda psixologning bunday bolalalar hayotida hamiyati juda kata sanaladi. Kichik sinfdagi aqli zaif bolalar o'quv darslarida faol emas, ayniqsa fikrlash zarur bo'lgan mashg'ulotlarda, o'qishning qiziqishlari o'qitish uslubini yorqin berilishiga bog'liq.

Ularda normal tengdoshlariga nisbatan o'quv materialini mazmuniga bo'lgan qiziqish kechroq namoyon bo'ladi. Ba'zan o'qishga befarqlik bilan birgalikda shunday holatlar ham kuzatiladiki, o'qitishning boshlang'ich davrida bolalarda ular uchun yangi mashg'ulotlar bilan o'qishga, darslarga bo'lgan ijobiy munosabat kuzatiladi. Hattoki, vazifani to'liq anglamay, uni bajarish usullarini tasavvur qilmasdan turib o'quvchilar katta qiziqish bilan uni bajarishga kirishadi. Uni bajarish usullarini egallay borgan sari o'quvchi tomonidan unga bo'lgan qiziqishi ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. A. Sharipov, "Inklyuziv ta'lim tizimining rivojlanish istiqbollari va muammolari", Toshkent, 2021.
2. N. Q. Ergasheva, "Ta'lim va tarbiya jarayonida inklyuzivlik tamoyillari", Toshkent, 2020.
3. B. S. Abdullayeva, "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'limini tashkil etishning metodologik asoslari", Samarqand, 2022.
4. X. X. Raximov, "O'zbekistonda inklyuziv ta'limning amaliyotga tadbiiq etilishi", Toshkent, 2020.
5. Jo'rayev, S., & Abdurasulov, J. (2024). SUBJECT, TASKS AND CONTENT OF STUDYING THE BASICS OF MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION. Академические исследования в современной науке, 3(7), 149–153. извлечено от <https://www.econferences.ru/index.php/arims/article/view/13106>
6. Meyliyeva, M. S. (2024). Specific aspects of the formation of student professional motivation through an individual approach. International education and innovative sciences, 1(9), 347-357.
7. Abduqodirova D., Pardaboyeva M. THE ROLE OF EMOTIONAL CREATIVITY IN STUDENTS'DECISION-MAKING //INTERNATIONAL CONFERENCE OF NATURAL AND SOCIAL-HUMANITARIAN SCIENCES. – 2024. – T. 1. – №. 7. – C. 27-30.
8. Zukhra Mirzotilloevna Radjabova. (2023). Features Of Adolescent And Teacher Cooperation In The Current Period In Choosing A Profession. Diversity Research: Journal of Analysis and Trends, 1(3), 210–215. Retrieved from <https://academiaone.org/index.php/2/article/view/131>